

Дятлов В. А.
здобувач I курсу спеціальності 031 Релігієзнавство
третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Житомирський державний університет імені Івана Франка
м. Житомир, Україна

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ МОНАСТІРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ «ЦЕРКОВЩИНА»

Феномен монастирського комплексу в контексті інституціональних змін періоду суспільно-політичних трансформацій зумовлює перегляд традиційних підходів до умов проведення богослужіння, обряду та церемонії. Пізнання сутності людини, відповідно з екзистенційними викликами сьогодення, зумовлює необхідність філософсько-релігієзнавчого дискурсу, переосмислення, а нерідко й нового тлумачення основних питань ритуальної практики носіями якої є монастирі. Відновлення мережі православних монастирів в Україні супроводжується уповільним та проблемним врегулюванням церковно-державних відносин у галузі охорони ансамблів монастирських споруд, визнаних пам'ятками культури. Аналіз інституціональних трансформацій монастирського комплексу зумовлює використання методологічних підходів філософії релігії, яка формулює принципи аналізу та осмислення розвитку соціорелігійного життя, дає змогу вивчати релігійно-церковний комплекс у процесі його трансформації враховуючи соціокультурні чинники та цивілізаційні виклики сучасності. Музеєфікація монастирських комплексів проходила у діалогічному дискурсі громадськості та православного духовенства. Врахування регіональних особливостей релігійних процесів має важливе значення для розуміння специфіки сучасних інституціональних трансформацій монастирського комплексу в Україні та визначення ліній трансформаційних зламів у конфесійній площині. Розробка концепції монастирського комплексу ґрунтується на розумінні, що означене поняття представляє собою складну систему взаємодій та взаємовпливів організаційно структурованих церковних і релігійних інституцій, які інкорпоровані в соціокультурний простір Київського регіону.

Раннє чернецтво носило стихійний характер, оскільки люди відправлялися у безлюдні місця та повністю віддавалися молитві і духовному подвигу. Саме тому церква ніколи не відкидала монахів, а

навпаки шукала способи надати їм належне місце в житті християнської общини. Перед церквою постало завдання включити монахів в активне життя громади, але так, щоб не порушити ідентичності цього інституту. Цю роль виконали церковні ієрархи, які спробували організувати чернече життя, надати їм певної інституційності [1, с. 267–268]. Перші згадувані в «Повісті минулих літ» (початок XII ст.) монастирі, – Георгіївський та Ірининський, – збудував у першій половині XI ст. в самому Києві князь Ярослав Володимирович, а відомості про заснування лаври, що почалася з усамітнення ченця Антонія в печері поза містом, датовані вже кінцем Ярославового правління [2, с. 89, 95–97].

Провідне місце серед відвідуваних паломниками святинь Києва лавра починає займати на зламі XIV–XV ст. Так, одну лише лавру з-поміж усіх київських святинь згадує в своєму рукописі «Ксенос» («Мандрівник») чернець-диякон Зосима, котрий завітав сюди 1420 р. й відчув натхнення продовжити паломництво до Палестини [3, с. 123]. Саме лаврський Успенський собор на кілька століть стає усипальницею для багатьох княжих родин Литви. Насамперед для першого удільного Київського князя литовського походження – Володимира Ольгердовича, про поховання якого в лаврі свідчить заповіт його сина Андрія від 1446 р. [4, с. 23–75]. Впродовж 1460-1462 рр. у лаврі проходило укладання I і II Касиянівських редакцій «Києво-Печерського Патерика», які завершили тривалий процес формування збірки агіографічних творів кінця XI – початку XIII ст. про лаврських аскетів домонгольської доби. «Патерик» уславлює чесноти «преподобних отців Печерських», починаючи із засновників лаври Антонія і Феодосія, пропагує тезу про дану лаврі, – через подвиги кращих її ченців, – особливу благодать, що найчастіше проявляє себе в Успенському соборі та печерах – первісному монастирському осередку, а по тому – місці усамітнення найсуворіших аскетів та поховання спочилої братії, зокрема багатьох святих [5, с. 172–173].

Гнилецька чернеча обитель під Києвом видатне явище у вітчизняній історії. Сьогодні, однак, для багатьох назва монастиря асоціюється лише з фактом його колишнього існування. Це й не дивно, бо відповідні дані розкидані по багатьох виданнях, нині раритетних, і досі належним чином не систематизовані. Києво-Гнилецький монастир організували наприкінці XI на початку XII ст. ченці Києво-Печерської лаври на місці, де, як традиційно вважають, неодноразово усамітнювався в підземному затворі один з її засновників та перших настоятелів Феодосій Печерський. Створювалася Гнилецька обитель як пустельницький скит лаври та водночас центр позаміського лаврського господарства, що був пов'язаний із розташованими поблизу селами Києво-Печерського монастиря. Є всі підстави вважати, що у Гнилецькій обителі прийняв постриг Преподобний Герасим Вологодський, який у 1147 р. вирушив з Києва місіонером до Вологди і заснував там новий монастир у якому і був похований у 1178 р.

Як і лавра, Гнилицька обитель формувалася з печерного чернецького поселення, а в XII ст. тут була збудована кам'яна церква. На межі XV–XVI ст. монастир запустів через постійні татарські навали на Київ.

Впродовж наступного часу, до 1832 р., монастирське урочище Гнилицьчина було звичайним земельним угіддям, яке багаторазово змінювало господарів. У 1833 р. печери Гнилицького монастиря, з метою їх популяризації як церковно-історичної пам'ятки, разом з усією Гнилицьчиною були передані Києво-Братській обителі, яка облаштувала в урочищі власний хутір, а в 1900 р. – скит на честь Різдва Богородиці або «Скит Пречистої в Церковщині» [6, с. 38]. Скит самостійно, без допомоги Братського монастиря, досяг значного розквіту і в 1918 р. отримав офіційну незалежність, але у 20-х роках XX ст. був ліквідований радянською владою. Таким чином, у літературі під поняттям «Гнилицький монастир» зафіксовані відомості давньої і нової обителі.

Стародавній монастир у відомих рукописних джерелах згадується з початку XVI ст., а друкованих з 1635 р. Усі згадки, що є першоджерелами з історії стародавнього монастиря, обмежуються такими даними: обитель існувала здавна, була присвячена Богородиці, знаходилася там, де усамітнювався Преподобний Феодосій і зруйнована татарами. Шлях же до сучасних знань про стародавній монастир пройшов через аналіз та публікацію письмових джерел, археологічні дослідження.

Найдавніша згадка міститься у грамоті XVI ст. митрополита Київського Йосипа Солтана, якою він передав митрополиту землю Гнилиць під Києвом Видубецькому монастирю. Документ у 1840 р. знайшов та опублікував у праці «Про монастир Гнилицький» перший ректор Київського Університету М. Максимович. Датована грамота 5 червня 1504 р., однак видатний історик православ'я митрополит Макарій (Булгаков) у 1879 р. запропонував датувати документ 1517-м роком з огляду на зазначений в грамоті індикт 5. Було підкреслено, що у 1504 р. Солтан ще не був митрополитом, а Андрій Немирович, згаданий у документі як воевода Київський, ще не займав цієї посади. В грамоті Солтан говорить, що видубецький ігумен попросив у нього землю Гнилиць у якій знаходився монастир, а оскільки митрополит не має прибутку, то монастир Гнилиць віддається видубецькому ігумену. У своїй роботі М. Максимович наводить також випис з книг Гродських воеводства Київського від 11 жовтня 1616 р., де згадується «Гнилицьке урочище» [6, с. 33].

У 1635 р. з'явилося перше загальнодоступне джерело з історії Гнилицького монастиря: останній згадується під назвою Глиницького, у примітці до основного тексту «Патерикона» – першого друкованого видання «Києво-Печерського Патерика», здійсненого польською мовою у Києво-Печерській лаврі. З основного тексту дізнаємося, що один з перших настоятелів Лаври, Преподобний Феодосій Печерський (1036–1074), в

одному з сіл свого монастиря мав печеру, де мав звичай таємно усамітнюватися майже на весь Великий піст. Примітка стосується саме цього місяця і сформульована так: «у Лісниках, де був Глинецький монастир» (Лісники село поблизу Гнилеччини). Як відомо «Києво-Печерський Патерик» є оформленою у XV ст. збіркою самостійних, переважно домонгольського часу, агіографічних творів. Один з них – «Житіє» Преподобного Феодосія, написане на межі XI–XII ст. У ньому міститься вже згаданий епізод. У лаврському рукописі «Патерика» 1553–1554 рр., де основний текст виконано уставом, проти відомого уривку є на полі аркуша скорописна примітка, датована Д. Абрамовичем (1930) пізнішим часом. У 1661 р. в Лаврі вперше вийшов «Патерик» друкований церковно-слов'янською мовою. З деякими змінами він багаторазово перевидався до 1902 р.. Тут також є відповідна примітка, але в іншому варіанті «Отхождаше (Преподобний Феодосій) тай в пещеру на село Лесник».

У звітному описі Видубецького монастиря за 1752 р. згадується «Гнилещина, де був мурований монастир Різдва Богородиці; і печера в горі на цьому місці». Печери у Гнилеччині документально згадуються також у 1768 та 1781 рр. Отже, відомості про Гнилецький монастир розкидані по різних джерелах, але разом дають великий матеріал для відтворення історії обителі.

Перша наукова праця, яка присвячена стародавній обителі – «Про монастир Гнилецький» М. Максимовича. Причиною її написання стало виявлення вченим в тому році низки актів XVI—XVII ст. із згадками про монастир. Знахідка ця, як бачимо, мала місце незабаром після згаданої вище події 1833 р., отже, тоді, коли актуалізувалося питання про час заснування та історію стародавньої Гнилецької обителі. У своїй праці М. Максимович наводив тексти, знайдених ним документів та викладав засновану на їх аналізі власну версію історії Гнилецького монастиря. Зазначимо, що в тому ж році вийшла друком у 1-му випуску редакційного М. Максимовичем альманаху «Киевлянин» стаття професора Київської Духовної Академії І. Максимовича «Древняя Феодосиева пещера в окрестностях Киева». Це була перша спеціальна робота про Гнилецькі печери. На момент написання статті у дослідників ще не було остаточної впевненості в тому, що печери з залишками кам'яної церкви є колишнім Гнилецьким монастирем (саме документи, знайдені пізніше М. Максимовичем, спростували будь-які сумніви). Тому свої висновки І. Максимович не співвідносив з Гнилецьким монастирем, відомим на 1840-й рік лише своєю назвою й тільки з кількох книжкових видань «Патерикона» (Київ, 1635) та «Описания Киевопечерской Лавры» митрополита Київського Євгенія Болховітінова (Київ, 1826 та 1832). Роботу ж М. Максимовича було опубліковано вже у 1841 р. у 2-му випуску «Киевлянина».

Поглиблення знань про стародавній Гнилецький монастир, що відбувалося протягом ХІХ ст., дедалі більше підкреслювало цінність Гнилецьких історичних пам'яток, а це, певною мірою, не могло не стимулювати рух до відродження обителі. Тому навіть історична перерва між стародавнім та новим монастирями важлива для дослідників як період підготовки майбутнього відродження.

Література:

1. Шепетяк О. Історія релігій. Том третій. Жовква: Місіонер. 2020. 856 с.
2. Літопис руський. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
3. Дива печер лаврських. Відп. ред. В. М. Колпакова; упоряд. І. В. Жиленко. К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. 248 с.
4. Чумаченко О. Образи з минулого: біограф. довідник осіб, похованих в Успенському соборі Києво-Печерської лаври; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. К.: РВМП «Софія», 1999. 176 с.
5. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Київ: Час, 1991. 278 с.
6. Дятлов В. А. Печерне урочище Церковщина. К. Либідь, 2015. 88 с.